

П.А.СТОЛИПІН ТА УКРАЇНА

У статті розглядається вплив столипінських реформ 1906–1911 рр. на економічне, політичне, соціальне й культурне життя українських губерній Російської імперії. Значну увагу приділено також ролі предків П.А.Столипіна в історії нашої країни, значенню України в долі його дружини та дітей.

5 вересня 2011 р. виповнилося 100 років із дня смерті прем'єр-міністра Російської імперії Петра Аркадійовича Столипіна. У зв'язку з цією датою як в Україні, так і в Російській Федерації відбувся ряд заходів, метою яких було акцентувати увагу на постаті П.А.Столипіна, по-новому, з урахуванням досягнень сучасної історичної науки, проаналізувати проведені ним свого часу реформи та визначити можливість використання їх досвіду в наші дні. Зокрема, 20 червня 2011 р. в Києві відбулась організована українськими представництвами РІА «Новости» та Росспівробітництва науково-практична конференція «Столипінські реформи й сучасність», учасники якої з Києва, Москви, Санкт-Петербурга, Саратова, Самари та інших міст намагалися довести, що перетворення, які проводив П.А.Столипін, стануть у пригоді й при вдосконаленні економік сучасних РФ та України. 18–19 вересня 2011 р. в Києві проходили урочистості, у ході яких наголошувалося на непересічному значенні столипінських ініціатив, а на фасаді будинку по вул. Олеся Гончара, 33, де він помер, було відкрито меморіальну дошку. І, нарешті, 14 жовтня 2011 р. в Москві, у приміщенні Російського інституту стратегічних досліджень, працювала міжнародна наукова конференція «Столипін і сучасність», понад сто учасників та гостей якої аналізували зміст, методи й наслідки тих соціокультурних змін, що їх традиційно пов'язують з ім'ям прем'єра Росії.

Така увага до особи П.А.Столипіна визначається, на наш погляд, як рельєфністю та неоднозначністю його постаті, так і розмахом задуманих ним заходів, що мали вивести тогочасну Росію на провідні позиції у світі. Що ж стосується теми «Столипін та Україна», то тут ми маємо реальну можливість наповнити її новим звучанням¹. Тим більше, що науковці України завжди

* Машкін Олександр Миколайович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАНУ.

¹ За попередні роки сформувалася величезна джерельна та історіографічна база: 1) мемуарна література: Бок М.П. Воспоминания о моём отце П.А.Столыпине. – Нью-Йорк, 1953; Её же. П.А.Столыпин. Воспоминания о моём отце. – Москва, 1992; Витте С.Ю. Воспоминания. – Москва, 1960; Гирс А. Смерть Столыпина: Из воспоминаний бывшего киевского губернатора. – Париж, 1927; Извольский А.П. Воспоминания. – Москва, 1989; Коковцов В.Н. Из моего прошлого: Воспоминания 1903–1919 гг. – Париж, 1933; Озобишин А.А. Воспоминания члена IV Государственной думы. – Париж, 1927; 2) документальні публікації: П.А.Столыпин. Некролог // Новое время. – 1911. – 6 сентября; Пожигайло П.А., Демидов И.И., Шелохаев В.В. П.А.Столыпин: Биохроника. – Москва, 2006; Столыпин: Жизнь и смерть. – Саратов, 1991; Столыпин П.А. «Нам нужна великая Россия...»: Полное собрание речей в Государственной думе и Государственном совете. 1906–1911. – Москва, 1991; П.А.Столыпин: Программа реформ: Док. и мат.: В 2 т. – Москва, 2011; Пожигайло П.А., Могилевский К.И., Шелохаев В.В. П.А.Столыпин глазами современников. – Москва, 2008; Пожигайло П.А., Демидов И.И., Соколов Р.И., Шелохаев В.В. П.А.Столыпин: Переписка. – Москва, 2004; Последний витязь: Цитаты. – Саратов, 1997; П.А.Столыпин: Жизнь за Отечество: Жизнеописание (1862–1911). – Москва, 2007; 3) видання до лютого 1917 р.: Струве П. А.И.Гучков и П.А.Столыпин.

приділяли неабияку увагу постаті П.А.Столипіна та процесу реалізації його реформ. Зокрема, ще в період ранньої сталінщини загальний перебіг сталипінських перетворень саме на теренах Південно-Західного краю, Мало- та Новоросії вивчав О.Погребинський². У роки Великої Вітчизняної війни цим же проблемам присвятив свою монографію майбутній завідувач одного з відділів Інституту історії АН УРСР Ф.Є.Лось³. За умов розвінчання культу особи Сталіна та хрущовської «відлиги» з аналогічними працями виступили А.К.Буцик⁴ та П.Д.Індиченко⁵, перший з яких розглядав дану тему з погляду впливу ініціатив премер-міністра імперії 1906–1911 рр. на формування селянського пролетаріату Київщини, а другий, – крізь призму аграрного законодавства країни взагалі. У 1980 р. питання взаємозв'язків між тими змінами у соціально-політичному житті Росії початку ХХ ст., що їх провадив П.А.Столипін, та загальним рівнем зрілості капіталістичних відносин а аграрному секторі вітчизняної економіки опинилися у центрі уваги А.З.Барабоя⁶. Тоді ж Л.І.Гайдай в одній зі своїх статей зупинився на окремих аспектах приватновласницької еволюції селянських господарств Правобережної України напередодні Першої світової війни⁷, А.В.Опрядоклав чималих зусиль для висвітлення ролі загальноросійського Селянського

Что такое государственный человек? Вопрос о русской конституции // Русская мысль (Москва). – 1909. – Кн.11. – С.148–156; *Кречетов П.И.* П.А.Столыпин: Его жизнь и деятельность. – Рига, 1910; *Вечев Я.* Министерская карьера П.А.Столыпина // Современник (Санкт-Петербург). – 1911. – №9. – С.300–322; *Вещий Олег [Башмаков А.А.]*. Последний витязь. – Санкт-Петербург, 1912; *Аксаков А.П.* Высший подвиг. – Санкт-Петербург, 1912; *Изгоев А.* П.А.Столыпин: Очерк жизни и деятельности. – Москва, 1912; *Красильников Н.* П.А.Столыпин и его деятельность в первой, второй и третьей Государственной думе. – Санкт-Петербург, 1912; По распоряжению министра земледелия. – Санкт-Петербург, 1916; 4) емігрантська література: *Столыпин А.* П.А.Столыпин, 1862–1911. – Париж, 1927; *Горячкин Ф.Т.* Первый русский фашист Пётр Аркадьевич Столыпин. – Харбин, 1928; *Маевский В.* Борьба за благо России. – Мадрид, 1962; 5) монографічні дослідження радянських і пострадянських часів: *Аврех А.Я.* Столыпин и Третья дума. – Москва, 1968; *Его же.* П.А.Столыпин и судьбы реформ в России. – Москва, 1991; *Батурицкий Д.А.* Аграрная политика царского правительства и Крестьянский поземельный банк. – Москва, 1925; *Баранов Г.* Столыпинская реакция. – Москва, 1938; *Бородин А.П.* Столыпин: реформы во имя России. – Москва, 2004; *Дубровский С.М.* Столыпинская земельная реформа. – Москва, 1963; *Зырянов П.Н.* Столыпин без легенд. – Москва, 1991; *Его же.* Пётр Столыпин: Политический портрет. – Москва, 1992; *Иванов Р.Н.* Кровь Столыпина. – Москва, 2000; *Казарезов В.В.* П.А.Столыпин: история и современность. – Новосибирск, 1991; *Карпов Н.* Аграрная политика Столыпина. – Ленинград, 1925; *Миндлин А.Б.* Еврейская политика Столыпина. – Москва, 1996; *Моислевский К.И.* Столыпинские реформы и местная элита: Совет по делам местного хозяйства (1908–1910). – Москва, 2008; *Пожигаило П.А., Демидов И.И., Соколов Р.И., Шелохаев В.В.* П.А.Столыпин: Грани таланта политика. – Москва, 2006; *Пожигаило П.А.* Столыпинская программа преобразования России (1906–1911). – Москва, 2007; *Рыбас С., Тараканова Л.* Реформатор: Жизнь и смерть Петра Столыпина. – Москва, 1991; *Сидоровнин Г.* П.А.Столыпин: Жизнь за Отечество. – Саратов, 2002; *Степанов С.А.* Загадки убийства Столыпина. – Москва, 1995; *Столыпин А.П.* П.А.Столыпин. – Москва, 1991; Убийство Столыпина. – Рига, 1990; *Фёдоров Б.Г.* «Я верю в Россию»: биография П.А.Столыпина. – Москва, 2002.

² *Погребинський О.* Столипінська реформа на Україні. – Х., 1931. – 127 с.

³ *Лось Ф.Є.* Україна в роки сталипінської реакції. – К., 1944. – 140 с. (перевид.: *Його ж.* Україна в роки сталипінської реакції // Нариси з історії України. – К., 1994. – Вип.11. – 140 с.).

⁴ *Буцик А.К.* Селяни і сільський пролетаріат Київщини в період російської революції. – К., 1957. – 119 с.

⁵ *Індиченко П.Д.* Земельне законодавство поміщицько-буржуазної Росії (1861–1917 рр.). – К., 1959. – 100 с.

⁶ *Барабой А.З.* Аграрний капіталізм у Росії і сталипінська земельна реформа // Український історичний журнал. – 1980. – №11. – С.86–96.

⁷ *Гайдай Л.І.* Деякі аспекти капіталістичної еволюції і селянських господарств Правобережної України (1906–1914 рр.) // Там само. – 1982. – №7. – С.116–123.

поземельного банку у проведенні столипінської аграрної реформи в Україні⁸, а В.М.Волковинський та Ю.А.Левенець чи не вперше у вітчизняній історіографії відтворили основні моменти життя й державної діяльності реформатора⁹.

Проте особливого розмаху столипінознавчі студії набули в Україні після розпаду СРСР. Так, у 1992 р. побачила світ книжка Л.П.Новохацької, автор якої намагалася розібратися в обставинах смерті П.А.Столипіна в Києві¹⁰. Із погляду аграрної історії української держави говорили про столипінські земельні перетворення П.П.Панченко та В.А.Шмарчук¹¹, а А.І.Доценко розглядав їх у контексті еволюції хутірського розселення¹². У 2003 р. М.А.Якименко видрукував монографію про переселення селян із тодішньої Східної Наддніпрянщини на Далекий Схід¹³, А.Бартош з'ясував, чому П.А.Столипіна було поховано саме у Свято-Успенській Києво-Печерській лаврі¹⁴, В.М.Волковинський продовжував розплутувати домисли навколо останніх днів життя прем'єр-міністра, цілком слушно пов'язуючи замах на нього зі шквалом терористичних актів, що тоді прокотилися країною¹⁵. Згодом вийшли друком стаття В.Шевченка стосовно впливу реформ П.А.Столипіна на еволюцію поземельних відносин передреволюційної України¹⁶, а також праця В.Каюна, присвячена становленню агрономічної служби на Полтавщині в період столипінських реформ¹⁷. Чільне місце займає вказана проблематика й в узагальнюючій «Історії України», випущеній у світ київським видавництвом «Знання» у 2008 р.¹⁸ Не можемо обійти увагою також статтю Л.В.Нізової, що містить детальний аналіз процесу утворення державно-монополістичного управління промисловістю, котре мало місце на початку ХХ ст.¹⁹ Було опубліковано монографію Д.В.Табачника і В.М.Вороніна, присвячену вбивству П.А.Столипіна²⁰ та колективну «Економічну історію України», у другому томі якої вміщено змістовні нариси, присвячені столипінській земельній реформі та переселенському руху²¹. Упродовж 2003–2012 рр. по-

⁸ *Опря А.В.* Роль Крестьянского поземельного банка в проведении столыпинской аграрной реформы на Украине (1906–1916 гг.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Днепропетровск, 1982. – 24 с.

⁹ *Волковинський В.М., Левенець Ю.А.* П.А.Столипін: з життя та державної діяльності // *Український історичний журнал.* – 1991. – №2. – С.115–124.

¹⁰ *Новохацька Л.П.* П.А.Столыпін: две смерти – две загадки. – К., 1992. – 72 с.

¹¹ *Панченко П.П., Шмарчук В.А.* Аграрна історія України: Підручник. – К.; Тернопіль, 2000. – С.70.

¹² *Доценко А.І.* Розвиток хутірського розселення в Україні // *Економіка АПК.* – 2001. – №3. – С.94.

¹³ *Якименко М.А.* Переселення селян з України на Далекий Схід в епоху ринкових реформ кінця ХІХ – початку ХХ ст. – Полтава, 2003. – 130 с.

¹⁴ *Бартош А.* Поховання П.А.Столипіна у Києво-Печерській лаврі // *Православний вісник.* – 2003. – №2. – С.82–89.

¹⁵ *Волковинський В.М.* Смерть П.А.Столипіна у Києві: легенди й дійсність // *Історичний журнал.* – 2003. – №1. – С.24–38; *Волковинський В.М., Ніконова І.В.* Революційний тероризм в Російській імперії та Україна: Друга половина ХІХ – початок ХХ ст. – К., 2006. – С.236–262.

¹⁶ *Шевченко В.* Реформа П.А.Столипіна та її вплив на еволюцію поземельних відносин в Україні (1906–1916) // *Сіверянський літопис.* – 2007. – №4. – С.91–101.

¹⁷ *Каюн В.* Становлення агрономічної служби на Полтавщині в роки столипінських реформ // *Київська старовина.* – 2007. – №2. – С.98–109.

¹⁸ *Литвин В.М., Мордвінцев В.М., Слюсаренко А.Г.* Історія України: Навч. посіб. – К., 2008. – С.605–607.

¹⁹ *Нізова Л.В.* Столипінський етап створення державно-монополістичного управління // *Український історичний журнал.* – 2008. – №3. – С.101–123.

²⁰ *Табачник Д.В., Воронін В.Н.* Убийство Столыпина. – Х., 2010. – 119 с.

²¹ *Решет О.П., Молчанов В.Б., Шевченко В.В.* Земельна реформа П.Столипіна в Україні // *Економічна історія України: Історико-економічне дослідження в двох томах.* – Т.2. – К., 2011. – С.32–41; *Решет О.П., Молчанов В.Б., Шевченко В.В.* Переселенський рух // *Там само.* – С.41–44.

стать П.А.Столипіна, його реформи та їх вплив на різні сторони соціально-економічного життя українських земель початку ХХ ст. плідно вивчає член-кореспондент Національної академії наук України О.П.Реєнт²².

Починаючи з 2000 р. значну роль у висвітленні регіональних аспектів реформ П.А.Столипіна почали відігравати наукові асоціації відповідного спрямування, що виникли тоді ж в Україні. Наприклад, львівська, чернігівська, черкаська й дніпропетровська школи аграрної історії регулярно аналізують питання стосовно передумов та перших кроків запровадження столипінської аграрної реформи: руйнування общин і закріплення за селянами землі у приватній власності; переселення селян; вплив аграрних перетворень на соціально-економічний розвиток Правобережної України у цілому тощо. Крім того, упродовж 1997–2008 рр. дослідження реформ П.А.Столипіна регулярно ведеться й на дисертаційному рівні²³.

Петро Аркадійович Столипін народився 2 (14) квітня 1862 р. у Дрездені (Саксонія)²⁴, де його вагітна мати перебувала тоді у своїх родичів. Через півтора місяці, 24 травня, він був охрещений у місцевому православному храмі, про що зберігся запис у відповідній церковній книзі²⁵.

Походив майбутній реформатор зі старовинного дворянського роду, відомого ще з початку ХV ст. Перша документальна згадка про нього датується 1425 р., адже саме тоді писар на прізвище Столипін складав одну з договірних грамот для Троїце-Сергієва монастиря²⁶. Ще одну цікаву деталь знаходимо в літописах під 1566 р., коли «Второй Титович Столипін підписався під поручним (особистим – О.М.) записом бояр по князеві Охлябінину». Утім, сам «поколінний розпис» фамілії розпочинається з Григорія Столипіна (друга половина ХVІ ст.), якого більшість спеціалістів вважають засновником роду²⁷. Син його, Афанасій Григорович, та онук Сільвестр Афанасійович, були городовими дворянами,

²² Реєнт О.П. Україна в імперську добу. ХІХ – початок ХХ ст. – К., 2003. – С.330; *Його ж.* Перечитуючи написане. – К., 2005. – С.97–101; Реєнт О.П., Сердюк О.В. Столипінська аграрна реформа // Історія українського селянства: Нариси у 2 т. – Т.1. – К., 2006. – С.388–412; Реєнт О.П., Сердюк О.В. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1814 рр.). – К., 2011. – С.16, 35–37, 54–56, 267–270, 294.

²³ Майстренко В.С. Столипінська аграрна реформа в Харківській губернії: Дис. ... канд. іст. наук. – Х., 1997; Власюк І.М. Вплив столипінської аграрної реформи на соціально-економічний розвиток Правобережної України (1906–1914 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Житомир, 2000; Бочаров В.В. Столипінська аграрна реформа в Катеринославській і Харківській губерніях (1906–1916 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 2001; Ігнатова Л.Р. Аграрна реформа П.А.Столипіна та її здійснення в Україні (1906–1914 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Одеса, 2002; Приймак О.М. Столипінська аграрна реформа на Півдні України (1906–1917 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2002; Стрілюк О.В. Національна політика П.А.Столипіна: Дис. ... канд. іст. наук. – Чернівці, 2008.

²⁴ Утім, окремі російські дослідники вважають, що це відбулося в підмосковному маєтку Середниково (див.: Рыбас С.Ю., Тараканова Л.В. Жизнь и смерть Петра Столыпина. – Москва, 1991. – С.7).

²⁵ Див.: Шилов Д.Н. Государственные деятели Российской империи. – Санкт-Петербург, 2002. – С.690; Кабытнов П.С. П.А.Столыпин: последний реформатор Российской империи. – Самара, 2006. – С.50–51; Столыпин П.А. Биохроника. – Москва, 2006. – С.10.

²⁶ Кабытнов П.С. П.А.Столыпин: последний реформатор Российской империи. – С.45.

²⁷ Аксаков А.П. Высший подвиг. – Санкт-Петербург, 1912. – С.8; Изгоев А. П.А.Столыпин: Очерк жизни и деятельности. – Москва, 1912. – С.5.

причому останній за участь у війні з Річчю Посполитою 1654–1655 рр. отримав садибу в Муромському повіті²⁸. Оскільки ж події тієї кампанії, крім власне білоруських і литовських територій, торкалися Львова, Білої Церкви на Київщині й річки Прип'ять, маємо всі підстави говорити про те, що вже у сиву давнину Столипіни зробили певний «внесок» в історію нашої країни²⁹.

І в подальшому, на межі XVIII–XIX ст., рід Столипіних був тісно пов'язаний з Україною. Так, учасник російсько-французької війни 1812 р. генерал-лейтенант М.О.Столипін (1781–1830 рр.), про якого один із сучасників писав як про «людину дуже розумну, безкорисливу, великого захисника інтересів свого рідного полку та честі мундира, барина за походженням і солдата за способом життя, справжнього джентльмена характером й уподобаннями», виконуючи наприкінці весни 1830 р. губернаторські обов'язки у Севастополі, був убитий учасниками антиурядового заклоту, що спалахнув тоді у цьому місті. Ще один зі Столипіних – Олексій Аркадійович (1816–1858 рр.) на прізвище Монго, за активну участь у Східній (Кримській) війні отримав золоту зброю та чин майора. Нарешті, не варто ігнорувати і внесок в українознавство Д.А.Столипіна (1818–1893 рр.), який, обіймаючи посаду ад'ютанта військового міністра Російської імперії, здійснив інспекційну поїздку по тодішній Херсонській губернії, а також склав доповідну записку стосовно військових поселень Новоросії³⁰.

Причетними до Східної Наддніпрянщини були й найближчі рідні Петра Аркадійовича. Наприклад, його батько, російський письменник – А.Д.Столипін (1822–1899 рр.) – за все своє довге життя бував на території підросійської України щонайменше тричі: підпоручиком під час Угорського походу 1848 р., у період Східної (Кримської) та російсько-турецької 1877–1878 рр. воєн (після завершення останньої став губернатором Східної Румелії та Адріанопольського санджаку). Мати ж майбутнього прем'єра – Н.М. Горчакова – узагалі належала до роду Рюриковичів, що правили Руссю та Московським князівством (до 1598 р.)³¹. Цікавим видається й той факт, що по чоловічій лінії П.А.Столипін доводився троюрідним братом М.Ю.Лермонтову – російському поетові, який залишив про себе в їх сім'ї багато спогадів. «Рідні, – писала у своїх мемуарах одна з дочок прем'єра, М.П.Бок, – не любили його (Михайла Юрійовича – О.М.) за дуже важкий характер. Особливо ж одна з тіток мого батька настільки не могла його терпіти, що до самої своєї смерті не погоджувалась із тим, що з-під пера цього "невиправного хлопчиська" могло вийти щось путне»³².

Дитинство П.А.Столипіна проходило спочатку в родовому маєтку Середникове Московської губернії, а з 1869 р., – у виграній батьком у карти садибі

²⁸ Аксаков А.П. Высший подвиг. – С.8–9; Кабытнов П.С. П.А.Столыпин: последний реформатор Российской империи. – С.46–47.

²⁹ Флоря Б.Н. Русское государство и его западные соседи (1655–1661 гг.). – Москва, 2010. – С.10.

³⁰ Див.: Столыпин Д.А. Из личных воспоминаний о Крымской войне. – Санкт-Петербург, 1874; Его же. Об упразднении военных поселений. – Москва, 1874; Изгоев А. П.А.Столыпин: Очерк жизни и деятельности. – С.6–9; Кабытнов П.С. П.А.Столыпин: последний реформатор Российской империи. – С.47–49.

³¹ Кабытнов П.С. П.А.Столыпин: последний реформатор Российской империи. – С.50.

³² Бок М.П. Воспоминания о моём отце П.А.Столыпине. – С.26; Зырянов П.Н. Пётр Столыпин: политический портрет. – Москва, 1992. – С.6–7.

Колноберже на Ковенщині³³. Початкову освіту він здобув удома³⁴, середню ж – у Віленській (1874–1879 рр.) та Орловській (1879–1881 рр.) чоловічих гімназіях, «виділяючись серед однолітків розсудливістю й характером»³⁵. Подібного роду неблизькі за відстанню переїзди з одного закладу в інший зумовлювалися переводом 9-го армійського корпусу, що ним командував тоді А.Д.Столипін, із Прибалтики до власне російських губерній³⁶.

31 серпня 1881 р. П.А.Столипін вступив на природниче відділення Санкт-Петербурзького імператорського університету, де провчився до 1885 р.³⁷ Один із випускних іспитів приймав у нього Д.І.Менделєєв, причому він «настільки зацікавився, слухаючи блискучі відповіді Столипіна-студента, що почав ставити йому питання, які не входили до навчальної програми». «Мій батько, – згадувала М.П.Бок, – котрий завжди читав із природничих предметів з особливим захопленням, відповідав на все так, що звичайний екзаме́н почав переходити в дещо, схоже на науковий диспут, коли професор Менделєєв раптом зупинився, схопився за голову і сказав: "Боже мій, що ж це я? Звичайно ж, достатньо, п'ять, п'ять, відмінно!"»³⁸. Крім того, на останньому курсі Петро Аркадійович написав випускну роботу «Тютюн (тютюнові культури Південної Росії)» (1885–1886 рр.), де детально проаналізував статистичні дані стосовно вирощування цієї технічної культури в Україні та на півдні Бессарабії³⁹. У жовтні 1885 р. вчена рада університету затвердила П.А.Столипіна кандидатом фізико-математичного факультету, що означало закінчену вищу освіту зі здобуттям ученого ступеня⁴⁰.

Ще в роки навчання П.А.Столипін одружився з прапраонурою російського полководця фельдмаршала О.В.Суворова – О.Б.Нейдгардт (1859–1944 рр.). Відзначимо, що майбутня дружина прем'єр-міністра Російської імперії була також пов'язана з Україною⁴¹. Зокрема, її прадіда по бітьківській лінії – князя П.О.Зубова, увічнено на пам'ятнику Катерині II в Одесі, а рідний брат – Д.Б.Нейдгардт (1861–1942 рр.), у 1903–1905 рр. обіймав посаду градоначальника «Південної Пальміри»⁴².

Створення сім'ї Столипіних збіглося у часі з початком кар'єри самого Петра Аркадійовича. У відповідності до «Формулярного списку про службу

³³ *Кабытнов П.С.* П.А.Столыпин: последний реформатор Российской империи. – С.50; Столыпин П.А. Биохроника. – С.10.

³⁴ У Колнобержі, де було збудовано просторий двоповерховий головний будинок у голландському стилі, кам'яний флігель та господарські будівлі, була бібліотека на 10 тис. томів, тут його виховували англійська гувернантка, а також французький та німецький учителі, завдяки чому П.А.Столипін уже підлітком вільно говорив на чотирьох європейських мовах (див.: *Бок М.П.* Воспоминания о моём отце П.А.Столыпине. – С.24–34).

³⁵ *Кабытнов П.С.* П.А.Столыпин: последний реформатор Российской империи. – С.50–52.

³⁶ *Сидорович Г.П.* Пётр Аркадьевич Столыпин: Жизнь за Отечество: Жизнеописание (1862–1911). – С.59; *Фёдоров Б.Г.* «Я верю в Россию»: биография П.А.Столыпина. – Т.1. – С.78.

³⁷ Столыпин П.А. Биохроника. – С.11.

³⁸ *Бок М.П.* Воспоминания о моём отце П.А.Столыпине. – С.22; *Кабытнов П.С.* П.А.Столыпин: последний реформатор Российской империи. – С.53.

³⁹ *Кабытнов П.С.* П.А.Столыпин: последний реформатор Российской империи. – С.53.

⁴⁰ *Кабытнов П.С.* П.А.Столыпин: последний реформатор Российской империи. – С.57; *Сидорович Г.П.* Пётр Аркадьевич Столыпин: Жизнь за Отечество: Жизнеописание (1862–1911). – С.33–78.

⁴¹ Столыпин П.А. Биохроника. – С.13.

⁴² Див.: *Кабытнов П.С.* П.А.Столыпин: последний реформатор Российской империи. – С.95–116; *Волков С.В.* Генералитет Российской империи: энциклопедический словарь генералов и адмиралов от Петра I до Николая II. – Т.II. – Москва, 2009. – С.534–535.

саратовського губернатора», П.А.Столипін 27 жовтня 1884 р. було зараховано на службу до міністерства внутрішніх справ Російської імперії. Проте перша «зустріч» із цим відомством тривала недовго, оскільки вже у жовтні наступного року ми бачимо його серед чиновників департаменту землеробства та сільської промисловості міністерства торгівлі й промисловості⁴³, у складі якого молодий П.А.Столипін до 1 січня 1888 р. просунувся щаблями «Табелі про ранги» від 14-го рівня до 5-го. При цьому слід зазначити, що робота зі статистичними матеріалами сприяла зародженню у 26-річного чиновника інтересу до проблем економічного розвитку, а документальне ознайомлення з тими негараздами, що мали місце у провінції, змушувало замислюватися над конкретними шляхами їх подолання⁴⁴.

Із другої половини 1889 р. П.А.Столипін почав працювати в місті Ковно (нині Каунас)⁴⁵. Прослуживши тут майже 13 років на посадах повітового предводителя дворянства та почесного мирового судді, здолавши шлях від колезького асесора до статського радника, отримавши перший орден Св.Анни й збагативши власну сім'ю доньками Наталею, Оленою, Ольгою та Олександрою, він уважно вивчав землеробство, умови життя й побуту місцевих селян, дбав про розвиток створеного з метою підвищення продуктивності праці аграріїв, ознайомлення їх із передовими методами господарювання та новими сортами зернових культур Сільськогосподарського товариства, набував адміністративного досвіду. Зайве й казати, що ковенський відрізок життя П.А.Столипін мав непересічне значення для становлення його як реформатора, чиї заходи незабаром торкнулися й більшої частини території України⁴⁶.

31 червня 1902 р., достроково припинивши, за вимогою тодішнього голови МВС Російської імперії В.К. фон Плеве, відпочинок на водах в Ельстері (Німеччина), П.А.Столипін прибув у Гродно на посаду виконуючого обов'язки губернатора⁴⁷. Попри підпорядкування віленському генерал-губернаторові він, як новий начальник краю, відразу почав реалізацію цілої низки заходів, спрямованих на стабілізацію внутрішнього життя. Так, уже на початку липня 1902 р. влада ліквідувала місцевий Польський клуб, на засіданнях якого домінували відверто революційні настрої. Тоді ж за наполяганням П.А.Столипін у самому адміністративному центрі губернії було відкрито єврейське двокласне народне училище та жіночу школу особливого типу, де окрім загальних предметів слухачкам викладалися малювання, креслення і рукоділля. Крім того, у повітах за його ж ініціативи розпочалася своєрідна сільськогосподарська реформа локального типу, що включала у себе розселення селян на хутори, ліквідацію через-смужжя, запровадження практики обробітку полів штучними добривами, використання на них вдосконаленої агрономічної техніки, багатопільних сівозмін,

⁴³ Столыпін П.А. Биохраника. – С.11–13.

⁴⁴ Кабытнов П.С. П.А.Столыпін: последний реформатор Российской империи. – С.58–61; Сидорович Г.П. Пётр Аркадьевич Столыпін: Жизнь за Отечество: Жизнеописание (1862–1911). – С.33–78.

⁴⁵ Столыпін П.А. Биохраника. – С.14–30.

⁴⁶ Зеньковский А.В. Правда о Столыпине. – Нью-Йорк, 1956. – С.16; Кабытнов П.С. П.А.Столыпін: последний реформатор Российской империи. – С.60–65, 209.

⁴⁷ Изгоев А. П.А.Столыпін: Очерк жизни и деятельности. – С.7, 14–19; Кабытнов П.С. П.А.Столыпін: последний реформатор Российской империи. – С.67, 116, 129–134, 209.

меліорації, стимуляцію кооперативного руху серед землеробів, відкриття курсів практичної освіти тощо⁴⁸. Така політика губерньського очільника викликала зіткнення його з гродненською аристократією, котра вустами князя Святополка-Четвертинського заявила про те, що, мовляв, «нам потрібна робоча сила людини, потрібна фізична праця й здатність до неї, а не освіта. Освіта ж повинна бути доступною лише забезпеченим класам, а не масі». Відповідь губернатора була рішучою, твердою й безкомпромісною: «Боятися грамоти та освіти, боятися світла не можна. Народна освіта, вірно і розумно налагоджена, ніколи не призведе до анархії!»⁴⁹. Перебування у Гродно дало П.А.Столипіну можливість реалізувати свої аграрні плани (що через 6–7 років почнуть запроваджуватися в тому числі й у Подільській, Волинській, Київській, Чернігівській, Харківській, Полтавській, Катеринославській, Херсонській і Таврійській губерніях) та спостерігати за їх суспільними наслідками в межах поки що однієї з областей самодержавної Росії. Крім того, наслідуючи традицію переважання імперських засад над вузьконаціональними, він учився приборкувати революційні настрої, представниками яких би народів вони не ініціювалися, а також давати відсіч адептам місцевих еліт у тих випадках, коли вони підносили власні майново-кланові, егоїстичні інтереси над загальносуспільними.

Упродовж 1904–1906 рр. П.А.Столипін потрапляє в Поволжя, куди його переводять за наказом того ж таки В.К. фон Плеве⁵⁰, котрий, до речі, саме з даної нагоди висловився наскільки жорстко, настільки й справедливо: «Мене, Петре Аркадійовичу, Ваші особисті та сімейні обставини не цікавлять і не обходять, і вони не можуть бути взяті до уваги. Я вважаю Вас належною кандидатурою для такої важкої губернії, як Саратовська, та чекаю від Вас будь-яких ділових міркувань, а не виважування сімейних інтересів»⁵¹.

Та попри окремі непорозуміння зі своїм безпосереднім керівництвом у Санкт-Петербурзі, П.А.Столипін і тут працював, що називається, не покладаючи рук. Маючи за взірць розташований поблизу села Столипіно на річці Алаї родичів «дослідницький хутір», він намагався зробити настільки ж ефективним сільське господарство всієї Саратовської губернії, досягти становища, за якого прості аграрії були б не лише орендарями угідь в общини, а їх повноцінними власниками⁵². Дбаючи про поліпшення життя місцевих селян та охоплення їх обов'язковими щепленнями, П.А.Столипін водночас рішуче протидіяв місцевим чорносотенцям, котрі, як у випадку, що трапився в одному з сіл Балашовського повіту, намагалися вбити тамтешніх лікарів-земців⁵³. Приборкуючи революційний тероризм регіонального масштабу, що після 9 січня

⁴⁸ Черепица В.Н. П.А.Столыпин – гродненский губернатор // Православный вестник. – 1998. – №2/3; Бородин А. П.Столыпин: реформы во имя России. – Москва, 2004. – С.19; Сидорович Г.П. Пётр Аркадьевич Столыпин: Жизнь за Отечество: Жизнеописание (1862–1911). – С.33–78.

⁴⁹ Черепица В.Н. П.А.Столыпин – гродненский губернатор; Столыпин П.А. Биохроника. – С.31–43.
⁵⁰ Изгоев А. П.А.Столыпин: Очерк жизни и деятельности. – С.19–25; Зеньковский А.В. Правда о Столыпине. – С.17–18; Кабытнов П.С. П.А.Столыпин: последний реформатор Российской империи. – С.134–156.

⁵¹ Степанов С.А. Загадки убийства Столыпина. – Москва, 1995. – С.19; Кабытнов П.С. П.А.Столыпин: последний реформатор Российской империи. – С.116–117.

⁵² Сидорович Г.П. Пётр Аркадьевич Столыпин: Жизнь за Отечество: Жизнеописание (1862–1911). – С.237.

⁵³ Там же. – С.79–149.

1905 р. набув масового, невмотивованого характеру (так звана «Малинівська різанина», у ході якої загинуло 42 особи; убивство в будинку самого Столипіна есеркою Баценко його друга, генерала Сахарова, та ще сотні аналогічних випадків лише по Саратовщині), Петро Аркадійович, навіть переживши чотири замаху на себе, продовжував чітко виконувати належні за посадою службові обов'язки⁵⁴.

У розпал весни 1906 р. імператор Микола II особистим листом викликав П.А.Столипіна до столиці й, не звертаючи уваги на його незгоду та побоювання, 26 квітня призначив Петра Аркадійовича міністром внутрішніх справ в уряді І.Л.Горемикіна⁵⁵. Коли ж на початку липня того ж таки року країну вразила політична криза й було розпущено першу Державну думу, П.А.Столипін, залишаючись очільником МВС, став ще й головою Ради міністрів (8 липня 1906 – 5 вересня 1911 рр.)⁵⁶, отримавши, нарешті, можливість провадити ті свої реформи, які задумувалися й були частково здійснені в Ковно, Гродно та Саратові, на просторах усієї Російської імперії⁵⁷.

Першою важливою зміною, до якої вдався П.А.Столипін, уже перебуваючи при владі, стало часткове переформатування «свого» уряду. Зокрема, у результаті цих кроків Петра Аркадійовича портфелі втратили такі знані «реакціонери», як головноуправляючий землеустроєм та землеробством таємний радник О.С.Стишинський (який із липня 1906 р. регулярно отримував листи з попередженнями, що в нього кинуть бомбу; такі ж погрози лунали на адресу його дочки, причому, від неї вимагали, щоб вона «не жила зі своїм батьком») й обер-прокурор Святійшого Синоду князь О.Ширинський-Шихматов⁵⁸. Водночас до активної співпраці почали залучатися конституційні демократи й члени «Союзу 17 жовтня» (октябристи), зокрема колишній прокурор Сумського окружного суду й товариш прокурора Харківського суду, доктор карного права Харківського імператорського університету, «маленький, біленький та зленький до будь-якого порушення законів» О.Ф.Коні (1840–1927 рр.), управляючий київським «Товариством братів Терещенків» Д.М.Шипов (1851–1920 рр.), активний діяч у справі допомоги переселенцям у Сибір і на Далекий Схід князь Г.Є.Львов (1861–1925 рр.)⁵⁹. За ініціативи П.А.Столипіна значно активізувалася робота й у створеній ще 1904 р. Раді у справах місцевого господарства, на засіданнях якої представники земств та міст у тісній співпраці з чиновниками центральної адміністрації розробляли законопроекти, що їх уряд мав намір виносити на обговорення депутатів законодавчого корпусу (в тому числі й стосовно благоустрою Харківської, Катеринославської та інших губерній Східної Наддніпрянщини)⁶⁰.

⁵⁴ *Солженицын А.И.* Собрание сочинений в тридцати томах. – Москва, 2006. – Т.7: Красное колесо. Повествование в отмеренных сроках. – Кн.2. – С.142–224; *Казарезов В.В.* П.А.Столыпин: история и современность. – Новосибирск, 1991. – С.127; Столыпин П.А. Биохроника. – С.43–143.

⁵⁵ *Изгоев А.* П.А.Столыпин: Очерк жизни и деятельности. – С.25–33; *Кабытнов П.С.* П.А.Столыпин: последний реформатор Российской империи. – С.118–119, 158–165.

⁵⁶ *Иванов Р.Н.* Кровь Столыпина. – Москва, 1994. – С.21–22.

⁵⁷ Див.: *Тюкавкин В.Г.* Великорусское крестьянство и столыпинская аграрная реформа. – Москва, 2001. – С.158–160.

⁵⁸ Три последних самодержца: Дневник А.В.Богданович. – Москва; Ленинград, 1924. – С.387–388.

⁵⁹ *Высоцкий С.А.* Кони. – Москва, 1988. – С.40–65, 66–88; *Иоффе Г.З.* Русский либерал: Премьер-министр Временного правительства – князь Львов // Наука и жизнь. – 2006. – №4.

⁶⁰ *Кабытнов П.С.* П.А.Столыпин: последний реформатор Российской империи. – С.196–197.

Замислювався П.А.Столипін і над необхідністю проведення кардинальних змін у державному апараті. Наприклад, у травні 1911 р. професор А.В.Зеньковський під диктовку прем'єра занотував його проект перетворення державного управління Росії, що передбачав докорінну реорганізацію всіх відомств; створення у країні міністерств охорони здоров'я, дослідження, використання та експлуатації природних багатств, сповідань, соціального забезпечення, праці тощо⁶¹. Для України ця реформа могла бути корисною, адже планувалося започаткувати роботу центральних органів щодо врегулювання національних відносин та проблем місцевого самоврядування⁶².

Не забарився П.А.Столипін і з внесенням певних змін у виборчу систему. Так, саме завдяки його наполяганням було вжито заходів для збільшення представництва в Думі, з одного боку, землевласників та заможних містян, а з іншого, – російського населення; зміцнено думські позиції представників «центру» – октябристів, що, за задумом ініціатора перетворень, мало полегшити ухвалення потрібних йому законопроектів; посилено вплив «фаворитів» прем'єра, – нечисельної фракції Всеросійського національного союзу⁶³. Утім, для політиків регіонального спрямування всі ці заходи особливо негативних наслідків, як видається, не мали, оскільки, скажімо, до тих же «українських фракцій» I та II Дум входило, відповідно, 44 й 47 депутатів, а в III Думі, де такої групи формально й зовсім не існувало, 37 свідомих українців ініціювали законопроект про надання рівноправності українській мові⁶⁴.

Саме П.А.Столипіну довелося вирішувати також питання, пов'язані з пристосуванням військового судочинства до нагальних потреб часу. Ще до призначення Петра Аркадійовича на вищі посади, 13 грудня 1905 р., з огляду на помітну активізацію революційного терору, уряд розглянув питання про створення військово-польових судів. Коли ж 13 серпня 1906 р. на пероні залізничної станції Новий Петергоф есерка З.В.Коноплянникова чотирма пострілами у спину на очах доньки й дружини вбила 50-річного генерала Г.О.Міна розлючений Микола II наказав ухвалити «винятковий закон, аж поки спокій в державі остаточно не відновиться»⁶⁵. Знаючи, наскільки імператор не любив змінювати власних рішень, а також спираючись на тверду, безкомпромісну позицію у цьому питанні військового прокурора Росії – начальника Головного військово-судового управління генерал-лейтенанта В.П.Павлова (1851–1906 рр.), уряд П.А.Столипіна вже 19 серпня «як засіб виняткової охорони державного ладу» ухвалив закон про військово-польові суди («Положення Ради міністрів від

⁶¹ Зеньковский А.В. Правда о Столыпине. – С.73–113, 139–140.

⁶² Там же. – С.74–81.

⁶³ Изгоев А. П.А.Столыпин: Очерк жизни и деятельности. – С.56–58, 87, 89–94; Красильников Н. П.А.Столыпин и его деятельность в Первой, Второй и Третьей Государственной думе. – Санкт-Петербург, 1912. – С.33; Зеньковский А.В. Правда о Столыпине. – С.32; Санькова С.М. Русская партия в России: Образование и деятельность Всероссийского национального союза (1908–1917). – Орёл, 2006. – С.317; Государственная дума в России: Сб. док. и мат. – Москва, 1957. – С.273; Выборы в I–IV Государственные думы Российской империи: Воспоминания современников: Мат. и док. – Москва, 2008. – С.606–640, 718–725; Литвин В.М., Мордвинцев В.М., Слюсаренко А.Г. Історія України: Навч. посіб. – С.605–607.

⁶⁴ Бондаренко Д., Крестовская Н. Украинский вопрос в Государственной думе (1906–1917 гг.) // Россия – XXI век. – 2001. – №6. – С.92–117.

⁶⁵ Ершов Б. Зинаида Коноплянникова – русская шахидка // Караван+Я (Тверь). – 2006. – 15 марта.

19.08.1906 р. про військово-польові суди»), у відповідності до якого у 82 (із 87) губерній європейської Росії, переведених на военний стан або режим посиленої охорони, тимчасово запроваджувалися особливі юридичні установи з бойових офіцерів, до компетенції яких переходили інциденти, пов'язані зі збройним опором представникам влади при затриманні, виявлення зброї при обшуках на місцях демонстрацій та несанкціоноване володіння нею, убивства, розбій, пограбування, напади на військовослужбовців, поліцейських, жандармів та інших посадових осіб⁶⁶. Передача винних до таких судів відбувалася протягом доби після скоєння злочину, розгляд справи мав тривати не більше 48 годин (при цьому підсудний позбавлявся можливості користуватися послугами адвокатів й посилається на показання свідків), а на здійснення вироку відводилося (здебільшого це була страта на шибениці) не більше двох діб⁶⁷.

У відповідності до нового закону й керуючись словами прем'єра про те, що зараз потрібно «менше заарештовувати й більше стріляти», керівники регіонів, що перейшли на стан посиленої чи то надзвичайної охорони, розпочали справжнісіньку війну з бандитизмом. Так, якщо в 1905 р. на підлеглих їм територіях, котрі становили 75% загальної площі імперії, у тюрмах утримувалося 85 тис. осіб, то в 1909 р. – уже 170 тис. У 1906–1911 рр. за вироками військово-польових судів було страчено до 6 тис. чол. (із 26 281 адепта революції, що потрапили за ґрати), а 66 тис. вирушили на каторгу. Беручи до уваги різке зростання загальної кількості арештантів влада, окрім уже існуючих місць ізоляції, додатково обладнала Орловський каторжний централ та Шліссельбурзьку в'язницю⁶⁸. Уважаючи за необхідне публічно обстоювати такі методи протистояння анархії й терору, П.А.Столипін у своїй промові перед депутатами Думи 13 березня 1907 р. заявив: «Держава може, держава зобов'язана, якщо вона перебуває в небезпеці, ухвалювати найсуворіші, виняткові закони, щоб уберегти себе від розпаду. Трапляються, панове, моменти у житті держави, коли державна необхідність стоїть вище права й коли доводиться обирати між цілісністю теорії та цілісністю держави»⁶⁹.

Якщо ж говорити про вплив цього елемента заходів П.А.Столипіна на тодішню підросійську Україну, то, слід відзначити, що тут він мав неабиякий резонанс. Так, саме завдяки старанням прем'єра у стані посиленої охорони тривалий час перебували Катеринославська, Полтавська, Таврійська, Харківська, Чернігівська та Херсонська губернії, а також міста Київ, Катеринослав, Кременчук, Суми, Феодосія, Ялта, Херсон, Керч, Павлоград, Новомосковськ, Олександрівськ, Єлизаветград, Бахмут, Маріуполь та Словяносербськ із повітами, де заборонялися будь-які збори, не дозволялося збиратися декільком особам на приватних квартирах тощо⁷⁰. Крім того, у межах Південно-Західного

⁶⁶ Изгоев А. П.А.Столыпин: Очерк жизни и деятельности. – С.42.

⁶⁷ Изгоев А. П.А.Столыпин: Очерк жизни и деятельности. – С.44–45, 48–49; Сидоровнин Г.П. П.А.Столыпин: Жизнь за Отечество: Жизнеописание (1862–1911). – С.177–277.

⁶⁸ Сидоровнин Г.П. П.А.Столыпин: Жизнь за Отечество: Жизнеописание (1862–1911). – С.177–277; Логинов В. Столыпинские итоги // Новая жизнь. – 2002. – №10.

⁶⁹ Столыпин П.А. Программа реформ: Док. и мат.: В 2 т. – Т.1. – Москва, 2003. – С.75.

⁷⁰ Див.: Полное собрание законов Российской империи. – Собр.3: 1881–1913 гг. – Т.XXVIII: 1907 г. – Санкт-Петербург, 1907. – №28754–29943; Т.XXVIII: 1908 г. – Ч.1. – Санкт-Петербург, 1907. – №29944–31329.

краю, Мало- та Новоросії вже з осені 1906 р. запроваджувалися військово-польові суди, центрами яких, за розпорядженням міністра юстиції, були Лук'янівська – у Київському судовому окрузі, Одеська, Харківська та Полтавська в'язниці – кожна в однойменному судовому окрузі, де й розпочалися прискорені процеси над революційними терористами⁷¹. Це дозволило врешті-решт приборкати численні селянські виступи (яких, скажімо, лише у 1907 р. відбулося 510), упоратися з 504 робітничими страйками, в яких брало участь близько 80 тис. осіб (свідчення 1907–1910 рр.), а також солдатськими заколотами в Києві, Харкові, Одесі, Полтаві, Херсоні⁷². При цьому було страчено: у Бахмуті – 13, у Липовці Київської губернії – 6, Луганську – 2, Одесі – 13, Катеринославі та губернії – 73, Єлизаветграді – 2, Києві – 2, у Таврійській губернії – 7 (у тому числі у Севастополі – 3 й Феодосії – 1) засуджених⁷³.

У центрі уваги П.А.Столипіна завжди були й національні питання. Зокрема, він виступав проти широкої автономії Великого князівства Фінляндського, яке мало конституцію, чотиристановий сейм, власну грошову одиницю тощо. П.А.Столипін намагався уніфікувати державний устрій цієї території відповідно до положень Повного зібрання законів Російської імперії. Маючи цілісну програму відповідних змін, він чотири рази виступав із промовами стосовно Фінляндії, доводячи, що відсутність координації в діях місцевих та загальноросійських властей, непідконтрольність багатьох установ у Гельсінгфорсі центральній адміністрації шкодить іміджу країни на міжнародній арені. Прем'єр-міністр виступав також за ревізію тих положень затвердженого Миколою II 7 (20) липня 1906 р. нового Сеймового статуту, де йшлося про створення у Фінляндії однопалатного парламенту. Саме П.А.Столипін у 1908 р. домігся того, щоби всі так звані «фінські справи», чий хід, на його думку, порушував імперські інтереси у цілому, розглядалися на Раді міністрів. 17 червня 1910 р. імператор затвердив нормативний акт столипінського уряду з красномовною назвою «Про порядок видання законів і постанов загальнодержавного значення, що стосуються Фінляндії», який посилював роль на території князівства представників самодержавної влади, значно скорочував повноваження місцевих урядовців, виводячи з їх безпосередньої компетенції проведення в регіоні мобілізаційних заходів, контроль над програмами викладання в гімназіях та університеті, питання мови, преси, митних тарифів, організації й проведення різноманітних зборів тощо⁷⁴. У 1910 р. парламент Фінляндії взагалі було розпущено, а його голову, П.Е.Свінгувуда, запроторено у Сибір. «Фінські проблеми» були перенесені П.А.Столипіним і на історичну Україну: так, уже лежачи на смертному одрі в Києві, він, перед тим, як перейти в інший світ, прошепотів: «Головне... щоб Фінляндія...», маючи на увазі, певне, необхідність і надалі утримувати той суворий північний край у зоні впливу романовського режиму⁷⁵.

⁷¹ Гернет М.Н. История царской тюрьмы: В 5 т. – Т.4. – Москва, 1962. – С.132.

⁷² Литвин В.М., Мордвінцев В.М., Слюсаренко А.Г. История Украины: Навч. посіб. – С.604.

⁷³ Гернет М.Н. История царской тюрьмы. – Т.4. – С.132.

⁷⁴ Изгоев А. П.А.Столыпин: Очерк жизни и деятельности. – С.123; Кабытнов П.С. П.А.Столыпин: последний реформатор Российской империи. – С.181.

⁷⁵ Три последних самодержца: Дневник А.В.Богданович. – С.439–440; Сидорович Г.П. Пётр Аркадьевич Столыпин: Жизнь за Отечество: Жизнеописание (1862–1911). – С.412–437; Вихвайнен Т. Сталин ja финны = Stalin ja suomalaiset. – Санкт-Петербург, 2000. – С.6.

У руслі саме цих заходів слід розглядати й репресивну політику уряду П.А.Столипіна щодо тогочасного українського національного руху, котру можна узагальнити основними положеннями:

1) «Українофільство» кваліфікувалося як «австрійська інтрига», що загрожує національній безпеці Російської імперії.

2) Заборонялося введене ще 1905 р. викладання українською мовою у школах, скасовувався циркуляр міністра народної освіти від 1906 р., за яким учителям дозволялося «використовувати малоросійську мову для роз'яснення того, що учні не розуміють», обмежувалися розмови вчителів з учнями українською мовою навіть у позаурочний час, не дозволялося співати українських пісень, декламувати українські вірші, виконувати українські мелодії на музичних інструментах.

3) Закрилися Київська, Одеська, Чернігівська, Полтавська, Ніжинська та інші регіональні «Просвіти».

4) Обмежувався продаж українських книжок та передплата газет національною мовою.

5) Заохочувалася діяльність так званих «богданівців», тобто прихильників курсу Богдана Хмельницького на об'єднання Росії й України.

6) Набував чинності циркуляр від 20 січня 1910 р. про заборону реєструвати будь-які іногородницькі («иногородческие») товариства та клуби, в окремій інструкції пояснювалося, що це обмеження стосується перш за все українських організацій.

7) Заборонялося вживання у пресі слів «Україна» та «український народ» тощо.

Коментуючи всі ці кроки, П.А.Столипін в одній із промов у Державній думі 1911 р. говорив: «Історичним завданням російської державності є боротьба з рухом, у теперішньому часі прозваним українським, що містить у собі ідею відродження старої України й устрою малоросійської України на автономних національно-територіальних засадах»⁷⁶.

Чільне місце приділялося єврейській проблемі. Не будучи антисемітом⁷⁷, П.А.Столипін уже наприкінці 1906 р. виступав за надання юдеям рівних прав з іншими підданими імперії, причому тільки незгода Миколи II перешкодила цій ініціативі стати повноцінним юридичним документом⁷⁸. Починаючи з другої половини 1907 р. й до кінця столипінського прем'єрства у країні не відбулося жодного єврейського погрому. У 1909 р. набув чинності закон, у відповідності до якого порівняно, скажімо, з 1889 р. значно підвищувалися кількісні та процентні норми для студентів-євреїв при вступі їх у середні та вищі навчальні заклади

⁷⁶ Див.: Думский сборник: I Государственная дума первого созыва (27 апреля – 8 июля 1906 г.). – Санкт-Петербург, 1906. – С.123; *Грушевский М.* О зрелости и незрелости // Украинский вестник. – 1906. – №4. – С.203; Государственная дума: Второй созыв: Стенографические отчеты: 1907 г.: Сессия вторая. – Санкт-Петербург, 1907. – С.112, 146, 485, 1508; *Матушевский Ф.* Українська громада в другій Державній думі // Літературно-науковий вістник. – 1907. – Кн.VII. – С.97–98; Государственная дума: Третий созыв: Стенографические отчеты: 1907–1908 гг.: Сессия первая. – Санкт-Петербург, 1908. – Ч.I. – С.136, 246; *Дорошенко В.* Українство в Росії. (Новітні часи). – Відень, 1917. – С.83–84; *Полонська-Василенко Н.* Історія України. – К., 1993. – Т.2: Від середини XVII ст. до 1923 р. – С.430.

⁷⁷ *Черепица В.Н.* П.А.Столыпин – гродненский губернатор.

⁷⁸ *Сидоровнин Г.П.* Пётр Аркадьевич Столыпин: Жизнь за Отечество: Жизнеописание (1862–1911). – С.177–277, 679–682.

країни, а набір до шкіл здійснювався тепер фактично не за рівнем знань, а у відповідності до національної належності вступників. П.А.Столипін використав весь свій вплив на імператора, щоб не допустити участі представників державної влади у розповсюдженні так званих «Протоколів сіонських мудреців». Лише після 1910 р. російське законодавство почало дещо обмежувати громадянські права тих, хто народився в юдействі⁷⁹.

Звісна річ, подібні кроки уряду мали певний вплив й на становище регіонального єврейства. Попри те, що у ході столипінської аграрної реформи в окремих місцевостях підросійської України (де проживало майже 2 млн євреїв з 5-мільйонної їх кількості по всій країні та проходила так звана смуга осілости) представників даного етносу іноді позбавляли прав володіти землею й навіть подекуди зовсім витісняли з сіл, їх економічні позиції в місцевих торгівлі, ґендлярстві та промисловості залишалися стабільно міцними. Намагаючись відволікти єврейську молодь від участі в революційних виступах, П.А.Столипін, не вірячи в ритуальні жертвоприношення, віддав наказ керівництву Київського охоронного відділення «зібрати детальні свідчення у справі про вбивство хлопчика Ющинського» (так звана «справа Бейліса», що фактично розпочалася 20 березня 1911 р. – О.М.), повідомивши йому про причини цього злочину й винних у ньому. А менш, ніж за тиждень до своєї смерті він брав участь у зустрічі імператора Миколи II з представниками провінційного раєвнату (Київ, 30 серпня 1911 р.), у ході якої юдейські старійшини піднесли самодержцеві в дар сувої дорогоцінної Тори⁸⁰. Крім того, на 1920-й рік П.А.Столипін запланував повне вирішення «польської проблеми», що полягало у відділенні від Російської імперії Привіслінського краю та створенні на його теренах незалежної польської держави⁸¹.

Однак головною складовою всієї діяльності П.А.Столипіна була аграрна реформа, спрямована на те, щоби зруйнувати існуючу ще з епохи середньовіччя селянську общину («мир») та передати оброблювані угіддя в довічну власність тим, хто на них працює. Саме з цією метою урядовим розпорядженням від 4 березня 1906 р. започатковувалося створення у центрі й на місцях землевпорядних комісій, що мали стати провідниками нових підходів до вирішення поставлених завдань. Водночас у Санкт-Петербурзі постав державний комітет у земельних справах, який відігравав роль координаційного центру⁸². 9 листопада 1906 р. набув чинності указ «Про доповнення деяких постанов чинного закону, що стосуються селянського землеволодіння й землекористування», у відповідності до якого:

по-перше, у тих селах, де протягом тривалого періоду не було загальних переділів, общинний порядок землеволодіння вважався ліквідованим і селяни переходили до подвірного землекористування;

⁷⁹ Див., напр.: Полное собрание законов Российской империи. – Собр.3: 1912 г. – Санкт-Петербург, 1915. – Т.XXXII, отд.1. – №38267.

⁸⁰ Гейфман А. Размах террора // Революционный террор в России 1894–1917. – Москва, 1997. – С.32; Черепица В.Н. П.А.Столыпин – гродненский губернатор; Фёдоров Б.Г. Столыпин как историческая личность // Лебедь: Альманах. – 2005. – 2 октября; Сидорович Г.П. П.А.Столыпин: Жизнь за Отечество: Жизнеописание (1862–1911). – С.177–277.

⁸¹ Рыбас С.Ю., Тараканова Л.В. Жизнь и смерть Петра Столыпина. – Москва, 1991. – С.122.

⁸² Изгоев А. П.А.Столыпин: Очерк жизни и деятельности. – С.74–80.

по-друге, кожен домогосподар, який володів землею на основі общинного права, міг у будь-який час вимагати закріплення за собою у приватну власність належної йому частини землі;

по-третє, домогосподар мав право вимагати виділення відрубів або хутора, тобто зведення всіх окремих наділів в одне місце («відруб») і перенесення туди садиби («хутора»), що забезпечувало створення незалежних від общини міцних селянських господарств;

по-четверте, обмежувався принцип сімейної власності: відтепер власниками землі, закріпленої за двором, ставали одноосібно «домогосподарі», тобто глави сімей, а не двір загалом, як було раніше⁸³.

У травні 1906 р., за розпорядженням МВС Російської імперії, розпочалося законодавче врегулювання питань концентрації надільних земель в одних руках. 12 серпня 1906 р. Селянський банк ініціював продаж селянам частини удільних земель на досить вигідних для сільськогосподарського виробника умовах, визначивши терміни погашення взятих для цього позичок у 13, 10, 28, 41 і 55,5 років⁸⁴. 15 жовтня 1908 р. було прийнято Тимчасові правила про виділення надільної землі, причому рекомендувалося братися до межування селянських господарств, якщо з общини виходило не менше 1/5 її членів. Розвиваючи вказану тенденцію, закон від 14 червня 1910 р. передбачав додаткові заходи для прискорення виходу селян з общини; одноосібниками ж займалися в останню чергу. Циркуляром П.А.Столипіна від 3 вересня 1910 р. губернаторам наказувалося стежити за точним виконанням клопотань аграріїв щодо закріплення наділів в особисту власність, а Положення від 29 травня 1911 р. встановлювало порядок, у відповідності до якого в разі проведення заходів із ліквідації члени общини й надалі вважалися власниками землі, навіть якщо вони про це й не просили. Основним провідником реформи стало Головне управління землеробства й землеустрою, чий кадровий склад зріс від 200 (1907 р.) до 6 тис. (1914 р.) межових чиновників, а загальні витрати впродовж 1907–1913 рр. становили 664,6 млн руб.

Узагальнимо позитивні наслідки столипінських перетворень у цілому по країні: 1) з общини вийшло понад 3084 тис. дворів, або 32,5% загальної їх кількості; 2) майже 6 млн домогосподарств (з наявних 13,5 млн) надіслали у відповідні інстанції клопотання про закріплення належних їм земель у приватну власність; 3) на колишніх надільних землях постало до 3 млн самостійних господарів, причому половина з них вийшла на індивідуальні хутори й відруби; 4) селяни отримали від держави у вигляді позик понад 1 млрд 40 млн руб., з яких 46,6 млн пішло на придбання сільськогосподарських знаряддь та машин (дані на 1911–1914 рр.)⁸⁵. Серед негативних моментів відзначимо: 1) повне розорення поміщицьких господарств, що призвело до того, що на 1916 р. селяни засівали вже 89,3% угідь імперії та володіли 94% поголів'я худоби; 2) наростання

⁸³ Литвин В.М., Мордвінцев В.М., Слюсаренко А.Г. Історія України: Навч. посіб. – С.609. Див. також: Зеньковский А.В. Правда о Столыпине. – С.273–284; Сидельников С.М. Аграрная политика самодержавия в период империализма. – Москва, 1980. – С.115–119, 192–214; Тюкавкин В.Г. Великорусское крестьянство и столыпинская аграрная реформа. – С.190.

⁸⁴ Изгоев А. П.А.Столыпин: Очерк жизни и деятельности. – С.51.

⁸⁵ Великая реформа: Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем: В 6 т. – Т.6. – Санкт-Петербург, 1911. – С.247.

тенденцій безладу в землекористуванні, оскільки задля виділення навіть одного домогосподаря можна було вимагати регулярного переділу всіх земель в общині (що ускладнювало, приміром, проведення посівних кампаній); 3) труднощі в облаштуванні «нових» індивідуалів, адже за 1908–1912 рр. в 36 губерніях 28,2% вихідців з общини продали свої землі, а 20% селян закріпили їх за собою лише для того, щоби зберегти зайві наділи необробленими; 4) складнощі у землеустрої, оскільки тих, хто виділив землю в одне місце, було менше, ніж тих, хто вийшов з общини. У багатьох місцях хуторська форма вочевидь не прижилася, оскільки на старих і нових хуторян припадало лише 2% селянських дворів, їх господарі часто залишалися жити у селі, майже 180 тис. хуторян і відрубників на надільних землях повністю або частково продали свої ділянки, а в багатьох щойно створених ділянкових господарствах почалися сімейні розподіли, які відновлювали хронічне черезсмузжя⁸⁶.

Історичні особливості суто українського землеволодіння й землекористування, у відповідності до яких, скажімо, у 1865 р. 96,5% селянських господарств Правобережжя, 82% Полтавської й 68% Чернігівської губерній були приватними та передавалися їх володарями у спадок, зумовили те, що Східна Наддніпрянина стала тим регіоном Російської імперії, де земельні перетворення П.А.Столипіна реалізувалися чи не найкраще⁸⁷. Уже на 1907 р. тут було створено 138 повітових землевпорядних комісій, кожна з яких очолювали губернатори або губернські предводителі дворянства. Обробивши 1 450 223 заяви майже тримільйонної маси колишніх общинників краю, органи влади сприяли створенню 434 736 одноосібних господарств. При цьому кількість угідь нового типу з посівною площею 9–15 десятин зросла з 19 030 у 1889 до 22 970 одиниць у 1916 рр., площею у 25–50 десятин – із 1819 до 3000, а площею 50 і більше десятин – з 298 до 660 (тобто, в останньому випадку приріст становив 121%; дані на 1907–1911 рр.). Протягом 1906–1913 рр. в Україні було створено 226 тис. хуторів, площа яких сягала 3 817 838 десятин. У 1907–1915 рр. на Правобережжі з общини вийшло 48% селян, на Півдні – 42%, на Лівобережжі – 16,5%, і ці показники були значно вищими, ніж в інших місцевостях європейської Росії, де з общини загалом виділилося 24% селянських господарств, а переселилося на хутори всього лише 10,3% господарів. Правом виходу з громади скористалися, в основному, дві категорії селян: бідняки та заможні, причому питома вага перших була переважаючою. Кількість же проданих та куплених земель розподілялася приблизно однаково: на 100 селян-продавців припадало 96,6 селян-покупців. Після 1910 р. в індивідуальну власність «розобщиненого» селянства перейшло в такий спосіб від 48% до 51,7% земель на Поділлі, Волині та Київщині, від 34,2% до 42% – у Степовій та від 13,8% до 16,5% – Лівобережній

⁸⁶ Литвин В.М., Мордвінцев В.М., Слюсаренко А.Г. Історія України: Навч. посіб. – С.607–611. Див. також: Батури́нський Д.А. Аграрная политика царского правительства и Крестьянский поземельный банк. – Москва, 1925; Карпов Н. Аграрная политика Столыпина. – Ленинград, 1925; Дубровский С.М. Столыпинская земельная реформа. – Москва, 1963; Сидельников С.М. Аграрная реформа Столыпина: Учеб. пособие. – Москва, 1973; Аврех А.Я. П.А.Столыпин и судьбы реформ в России; Аграрная реформа П.А.Столыпина в документах и публикациях конца XIX – начала XX в. – Москва, 1993; Токавкин В.Г. Великокорусское крестьянство и столыпинская аграрная реформа.

⁸⁷ Див.: Сидельников С.М. Аграрная политика самодержавия в период империализма. – С.180–182.

Україні. Загальна земельна площа хуторів і відрубів на 1 січня 1916 р. була найбільшою в Таврійській (374 тис. десятин), Катеринославській (642 тис. десятин), Волинській (626 тис. десятин), Херсонській (614 тис. десятин) і Подільській (103 тис. десятин) губерніях⁸⁸.

Завдяки цим трансформаціям значно ефективніше почав працювати сільськогосподарський сектор регіональної економіки. Так, з 1910 до 1913 рр. посівна площа в українських губерніях зросла на 900 тис. десятин. У 1913 р. тут було досягнуто найбільшого валового збору зернових – 1200 млн пудів. Як і скрізь по імперії, місцеві селянські господарства засівали вже 16,3 млн десятин землі, тоді як поміщицькі – тільки 3,7 млн. Активізувався кооперативний рух, причому якщо на початку реформ уряд через Державний банк посилено стимулював створення й розвиток даного типу осередків, то вже після 1909–1910 рр., нагромадивши певні фінансові резерви, вони не просто почали існувати цілком автономно, але й сприяли розвитку на селі виробничих та збутових товариств (артільних молочних заводів, маслوبيйних артілей дофабричного типу, асоційованих, споживчих крамниць тощо). Селянам надавалася широкомасштабна економічна допомога, створювалися агропромислові служби, організовувалися навчальні курси з тваринництва, молочного господарства, упровадження прогресивних форм виробництва. Багато уваги приділялося також налагодженню системи професійної агрономічної освіти: зокрема, якщо в 1905 р. такі школи відвідувало всього 2 тис. осіб і ще 32 тис. були слухачами спеціалізованих сільськогосподарських читань, то в 1912 р. дані показники складали, відповідно, 58 тис. і 1 млн 046 тис. осіб⁸⁹.

З аграрними перетвореннями П.А.Столипіна було тісно пов'язано й новаторські заходи в переселенській політиці уряду. Уже в березні 1906 р. побачила світ інструкція «Про порядок застосування закону від 6 червня 1904 р.», що не лише заохочувала селян до переселення, але й створювала для цього всі необхідні умови у вигляді кредитів, різного виду пільг для користування переселенцями залізничним транспортом, збільшення земельного фонду для них у Сибіру, Туркестані, на Далекому Сході. 31 березня 1908 р., виступаючи на одному із засідань Державної думи, прем'єр-міністр, використовуючи літературні алегорії та порівняння, закликав депутатів усіляко сприяти економічному розвитку Приамур'я як шляхом виділення коштів на будівництво залізниці, так і створенням умов для переїзду туди на постійне проживання вихідців із центральних губерній⁹⁰. Наслідками цих зусиль було те, що, попри різного типу зловживання й негаразди, лише у Сибіру 3 млн нових переселенців освоїли до 3,4 млн десятин раніше незайманих земель й сприяли прогресу тамтешнього тваринництва, а у

⁸⁸ Див.: *Погребинський О.* Столипінська реформа на Україні; *Лось Ф.Є.* Україна в роки столипінської реакції; *Столипінська аграрна реформа: історіографія проблеми* // Вісник Житомирського інженерно-технологічного інституту: Економічні та гуманітарні науки. – 1997. – №6. – С.117–120.

⁸⁹ *Майстренко В.С.* Столипінська аграрна реформа в Харківській губернії: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Х., 1997; *Власюк І.М.* Вплив столипінської аграрної реформи на соціально-економічний розвиток Правобережної України (1906–1914 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Житомир, 2000; *Бочаров В.В.* Столипінська аграрна реформа в Катеринославській і Харківській губерніях (1906–1916 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 2001; *Ігнатова Л.Р.* Аграрна реформа П.А.Столипіна та її здійснення в Україні (1906–1914 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Одеса, 2002; *Приймак О.М.* Столипінська аграрна реформа на Півдні України (1906–1917 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2002.

⁹⁰ *Зеньковський А.В.* Правда о Столыпине. – С.35–37.

Середній Азії завдяки їх наполегливій праці посівні площі під зерновими культурами збільшилися на 62% (при нормі 6,2% на інших землях імперії)⁹¹.

В Україні, де завжди давався взнаки земельний голод, відтік частини працездатного населення у східні регіони держави був дієвим засобом поліпшення майнового становища багатьох сімей⁹². Саме тому попри всі труднощі, пов'язані зі зміною традиційних умов проживання, недостатнім рівнем матеріального забезпечення в дорозі й кліматичним дискомфортом, у період з 1906 по 1912 рр. звідси за Урал виїхало понад 1 млн осіб, котрі широкими смугами розселилися по всій території азіатської Росії⁹³. Зокрема, в українській колонії на півночі Казахстану (так званий Сірий Клин) облаштувалося 150–170 тис. українців. У 1906–1916 рр. на Далекий Схід, у регіон, відомий під поетичною назвою Зеленого Клину, прибуло 259 522 особи, з яких 166 787 (або 64,27%) були українцями. 102 618 осіб осіло у Приморській області, причому 21,57% новоприбулих походили з Чернігівщини, 47 125 особа – з Подільської, Волинської та Київської губерній, 7202 – зі Степової України⁹⁴. У 1907–1908 рр. у далекому Харбіні виник Український клуб, а у Владивостоці, при тамтешньому Східному інституті, засновується Студентське товариство українців, при міському театрі ставиться опера М.М.Аркаса «Катерина», працюють культурні діячі (Ю.К.Глушко-Мова та ін.). У 1910 р. у місті Нікольськ-Уссурийський міщанин П.Хоменко, купець С.Ніжинецький, селянин Й.Переверзев-Розсуда, поштово-телеграфний чиновник З.Шевченко й телеграфіст І.Кривоніс подали військовому губернаторові офіційне прохання затвердити статут товариства «Просвіта», котре б сприяло «розвитку української культури, а головним чином, – просвіті українського народу його рідною мовою. Для досягнення цієї мети товариство має на увазі: а) видавати книжки, брошури, часописи, газети й інше українською мовою; б) відкривати свої читальні, бібліотеки, музеї, торгівлю книжками й ін.; в) улаштувати публічні лекції, читання, загальноосвітні курси, вистави, літературно-музичні вечори, концерти, виставки й ін.; г) засновувати стипендії, школи, притулки, ясла, бюро праці й т.ін., просвітні та благодійницькі установи; д) закладати конкурси та премії за кращі твори літератури й мистецтва»⁹⁵.

Плідний вплив на соціально-економічне життя мали також й інші суспільні перетворення П.А.Столипіна. Зокрема, реформа волосного управління, чії основні моменти було втілено в офіційних проектах 1906–1908 рр., а також у розробленому навесні 1911 р. новому «Положенні про управління повітом», декларувала відхід від станового принципу керівництва на низових ланках місцевого самоуправління, передбачала заміну повітового предводителя дворянства урядовим чиновником та опору на заможне, «міцне» селянство, що сформувалося в результаті аграрних перетворень уряду⁹⁶. Розпочата тоді ж реформа повітової

⁹¹ Див.: Кара-Мурза С. Столыпин – отец русской революции. – Москва, 2003. – С.82; Тюкавкин В.Г. Великорусское крестьянство и столыпинская аграрная реформа. – С.249–256.

⁹² Тюкавкин В.Г. Великорусское крестьянство и столыпинская аграрная реформа. – С.229–230.

⁹³ Сидельников С.М. Аграрная политика самодержавия в период империализма. – С.250–272.

⁹⁴ Великая реформа: Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем. – Т.6. – С.256; Сидельников С.М. Аграрная политика самодержавия в период империализма. – С.216, 223; 228; Макачук С.А. Етнографія України: Навч. посіб. – Л., 2004.

⁹⁵ Попок А. Громадсько-політичне та релігійне життя українців на Далекому Сході в ХХ ст. // Український історичний журнал. – 1998. – №6. – С.54–68.

⁹⁶ Див.: Столыпин П.А. Программа реформ: Док. и мат. – Т.І. – С.252–308.

та губернської адміністрації мала на меті об'єднати всі гілки цивільної влади, організувати адміністративну юстицію, координувати співпрацю урядових інституцій із провінційними установами обліку та контролю⁹⁷. З іншого боку, у процесі реформування місцевого судочинства ліквідовувалися селянський волосний суд, судові функції земських начальників та відновлювався інститут обраних земством мирових суддів⁹⁸.

Частково реформувалася й гуманітарна сфера. Наприклад, перетворення в галузі шкільної освіти, будучи затвердженими законом від 3 травня 1908 р., вводили обов'язкове початкове безкоштовне навчання для дітей з 8 до 12 років. «Я бачу, – аргументуючи ці кроки, зазначав сам прем'єр, – розвал сучасної "старої" школи, я знаю російського революціонера, мрійника та неука, який думає швидко досягти вищої досконалості, замість довгого та важкого шляху виховання розуму й волі, одним стрибком, із бомбою в руках по відношенню до влади. І я думаю, я впевнений, що врятувати нашу молодь, урятувати Росію може тільки відповідна часові реформа школи, неблаганна, як сама логіка навколишнього життя!»⁹⁹. Із 1908 по 1914 рр. витрати держави на потреби народної освіти збільшилися втричі, було відкрито 50 тис. нових шкіл, із них понад 5 тис. – в Україні. Саме тоді постали Перше міське чотирикласне училище в Києві, Благодатівське двокласне училище в Маріупольському повіті на Катеринославщині, реальне училище в місті Бар, сільськогосподарська реміснична школа імені М.С.Іванініна у селі Чоботарка на Поділлі тощо¹⁰⁰. Реформа віровизнання скасувала низку обмежень, пов'язаних із мішаними шлюбами, становищем старообрядців (зокрема Чернігівської губернії) та неправославних (виключаючи юдеїв і поляків-католиків)¹⁰¹. Упроваджувалися окремі новації в культурному житті: так, 28 серпня 1911 р. було врочисто освячене приміщення нового Педагогічного музею імені цесаревича Олексія Миколайовича в Києві, ставилося питання про збільшення кількості місцевих театрів тощо¹⁰².

Чималий вплив на долю українських шахтарів, металургів, машинобудівників, цукро- та пивоварів, представників інших професій мала й реформа П.А.Столипін в робітничому питанні. У 1906–1907 рр. цією проблемою займалася Особлива нарада, на порядок денний якої було винесено 10 законопроектів, що включали у себе питання про страхування працюючих у разі хвороби, нещасних випадків та інвалідності, створення ощадних кас для робітників, правила найму їх на мануфактури, фабрики та заводи, тривалість робочого дня, заохочення підприємців до будівництва дешевих помешкань для працівників¹⁰³.

⁹⁷ Столыпін П.А. Программа реформ: Док. и мат. – Т.І. – С.325–352; Кабытнов П.С. П.А.Столыпін: последний реформатор Российской империи. – С.200.

⁹⁸ Столыпін П.А. «Нам нужна великая Россия...»: Полное собрание речей в Государственной думе и Государственном совете. 1906–1911. – С.154–217.

⁹⁹ Столыпін П.А. Мысли о России. – Москва, 2006. – С.122.

¹⁰⁰ Див.: Полное собрание законов Российской империи. – Собр.3: 1881–1913 гг. – Т.XXVII: 1907 г. – №29262–29263, 28754–29943; Т.XXVIII: 1908 г. – Ч.1. – №29944–31329, 30637, 30649.

¹⁰¹ Изгоев А. П.А.Столыпін: Очерк жизни и деятельности. – С.52; Столыпін П.А. «Нам нужна великая Россия...»: Полное собрание речей в Государственной думе и Государственном совете. 1906–1911. – С.53, 105, 107–139.

¹⁰² Столыпін П.А. Биохроника. – С.423.

¹⁰³ Див.: Столыпін П.А. «Нам нужна великая Россия...»: Полное собрание речей в Государственной думе и Государственном совете. 1906–1911. – С.78–99.

Не менш важливою була й земська реформа 1911 р.¹⁰⁴ Будучи зініційована П.А.Столипіним безпосередньо в рік своєї смерті, вона ледь не коштувала йому кар'єри й пройшла тільки завдяки активній підтримці Миколи II, який, пустивши на три дні Державну думу, легітимізував цей захід свого прем'єра за допомогою 87-ї статті Повного зібрання законів Російської імперії, що давала імператорові право особисто ухвалювати юридичні акти в період, коли парламент не діяв¹⁰⁵.

Для українських губерній ці кроки П.А.Столипіна означали поширення на Правобережжя «Положення про губернські та повітові заклади» від 1864 р. й Земського положення від 1890 р., обмеження на території Київської, Волинської та Подільської губерній виборчих прав польського населення, зменшення майнового цензу при виборах, залучення до участі в них представників середньої й дрібної буржуазії, заможного селянства. Саме тоді тут постали повноцінні земства, до компетенції яких входило: «I. Завідування майном, капіталами та грошовими зборами земства. II. Улаштування й утримування будівель, інших споруд, шляхів сполучення, що належать земству та утримуються за його рахунок. III. Заходи забезпечення народного продовольства. IV. Завідування земськими лікарнями та благодійними закладами; опіка бідних, невиліковно та психічно хворих, а також убогих і калік; способи припинення злиденності; піклування про будівництво церков. V. Управління справами взаємного земського страхування майна. VI. Турбота про розвиток місцевої торгівлі та промисловості. VII. Участь, переважно в господарському відношенні й у межах, законом визначених, в опікуванні народною просвітою, народним здоров'ям та в'язницями. VIII. Сприяння запобіганню пошесті серед тварин, а також збереженню хлібних посівів та інших рослин. IX. Турбота про підготовку вчительських кадрів, організацію недільних шкіл, книговидавничої справи, створення бібліотек, про перехід до безоплатної освіти і безоплатного забезпечення учнів навчальними посібниками; відкриття для бідних учнів при навчальних закладах гуртожитків різних типів»¹⁰⁶. У Києві планувалося й проведення урочистостей, присвячених успішному завершенню новацій в тій сфері, де повноваження органів центральної влади перетиналися з проявами місцевої ініціативи¹⁰⁷.

¹⁰⁴ *Зеньковский А.В.* Правда о Столыпине. – С.285–302.

¹⁰⁵ *Изгоев А. П.А.Столыпин: Очерк жизни и деятельности.* – С.94–96, 100, 111–112; *Статистический ежегодник России: 1913 г.* – Санкт-Петербург, 1914. – С.60–63; *Полное собрание законов Российской империи.* – Собр.3. – Санкт-Петербург, 1914. – Т.XXXI. – Отд.1. – №34899; *Зеньковский А.В.* Правда о Столыпине. – С.62–72, 151–160, 167–175, 191–221; *Коковцов В.Н.* Из моего прошлого: Воспоминания 1903–1919 гг. – Кн.1 – Москва, 1992. – С.392–395; *Степанов С.А.* Политический портрет председателя Совета министров России Петра Аркадиевича Столыпина // *Вестник Российского университета дружбы народов.* – 2000. – №2. – С.88–100; *Кабытнов П.С.* П.А.Столыпин: последний реформатор Российской империи. – С.182–183; *Сидорович Г.П.* Пётр Аркадьевич Столыпин: Жизнь за Отечество: Жизнеописание (1862–1911). – С.487–491.

¹⁰⁶ *Лещенко М.Н., Сесак І.В.* Земські установи на Правобережній Україні (1904–1917 рр.) // *Український історичний журнал.* – 1986. – №5. – С.104–112; *Власюк І.М.* Вплив століпінської аграрної реформи на соціально-економічний розвиток Правобережної України (1906–1914 рр.); *Верховцева І.Г.* Діяльність земств Правобережної України (1911–1920 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Ізмаїл, 2004; *Козинець І.* Економічний розвиток Волині на початку ХХ ст. // *Вісник Київського національного лінгвістичного університету: Серія «Історія, економіка, філософія».* – 2005. – №10.

¹⁰⁷ *Изгоев А. П.А.Столыпин: Очерк жизни и деятельности.* – С.102.

Дунав П.А.Столипін також і про необхідність покращення роботи спецслужб. Зокрема, уже у другій половині 1906 р. було проведено певні зміни у складі палацової охорони (в тому числі в таврійській Лівадії) та органів, що відповідали за безпеку вищих посадових осіб¹⁰⁸. 1 січня 1907 р., у зв'язку з відкриттям нових станцій Київ-Товарна й Харків-Сортувальна, було збільшено штати Київського, Кременчуцького та Харківського жандармських управлінь на залізницях, до штату Севастопольської жандармської фортечної команди було додано 8 унтер-офіцерських посад¹⁰⁹. За глибоким переконанням П.А.Столипіна, давно на часі було реформування поліції, слід було розробити проект кардинальних нововведень у збройних силах, де солдати повинні були служити відтепер по 3 роки, переозброїти Чорноморський флот, подбати про створення системи транспортного сполучення в містах, активізувати міжміський телефонний зв'язок, розпочати будівництво шосейних доріг останнього покоління тощо¹¹⁰.

Якщо ж говорити про ставлення сучасників до реформ П.А.Столипіна, то слід зазначити, що, наприклад, більшість правих діячів їх критикувала¹¹¹. Так, уже саме призначення Петра Аркадійовича на посаду голови МВС Російської імперії викликало спротив із боку окремих впливових осіб¹¹². Ще більш скептично оцінювали вони прем'єрство майбутнього реформатора, називаючи його «шляхом лише зовнішньої твердості, насправді ж, – однією суцільною поступкою лібералізму»¹¹³. Більшість правих (окрім, хіба що, членів Союзу російського народу на чолі з М.Є.Марковим) рішуче виступала проти ліквідації селянської общини, загравання уряду «з персонами а-ля Гучков», схильності самого П.А.Столипіна до союзу з кадетами, введення громадянського рівноправ'я, постановки й методів вирішення так званого «єврейського питання», перетворень у сфері місцевого самоврядування¹¹⁴. Саме вони провалили проект про надання Сенату функцій адміністративного суду й контролю за діями високопосадовців, бойкотували новачки у судовій системі, заперечували доцільність реформи віровизнання, уважаючи дані кроки такими, що руйнують підвалини самодержавства.

Помітну роль у цьому песимістичному «оркестрі» відігравали й вихідці з українських губерній Росії. Так, правий депутат Держдуми волинянин Микитюк відкрито заявляв про «недолугість» указу від 9 листопада 1906 р., який

¹⁰⁸ Тайна убийства Столыпина. – Москва, 2003. – С.10–12.

¹⁰⁹ Див.: Полное собрание законов Российской империи. – Собр.3: 1881–1913 гг. – Т.XXVII: 1907 г. – Санкт-Петербург, 1907. – №28754–29943; *Кара-Мурза С.* Столыпин – отец русской революции. – С.84–86.

¹¹⁰ *Изгоев А.* П.А.Столыпин: Очерк жизни и деятельности. – С.117–123; Три последних самодержца: Дневник А.В.Богданович. – С.389, 429.

¹¹¹ *Зеньковский А.В.* Правда о Столыпине. – С.223–233.

¹¹² Див.: Три последних самодержца: Дневник А.В.Богданович. – С.381, 384–389; Источник. – 1996. – №6.

¹¹³ *Еропкин А.* П.А.Столыпин и указ 9 ноября. – Санкт-Петербург, 1912. – С.14; Правые партии: Док. и мат.: В 2 т. – Т.1: 1905–1910. – Москва, 1998. – С.349–351.

¹¹⁴ Труды Третьего съезда уполномоченных объединённых дворянских обществ 32 губерний. – Санкт-Петербург, 1907. – С.13, 17, 20, 27, 129, 131; *Пасхалов К., Шарапов С.* Землеустройство или землеразорение? – Москва, 1909. – С.30; *Щечков Г.А.* О понижении размера земельного дворянского ценза. – Санкт-Петербург, 1909. – С.6–7; Три последних самодержца: Дневник А.В.Богданович. – С.464, 477; Из дневника Льва Тихомирова. 29 мая 1908 г. // Красный архив. – 1935. – №5 (72). – С.151; *Наумов А.Н.* Из уцелевших воспоминаний. – Кн.2. – Нью-Йорк, 1955. – С.133–134.

«служить задоволенню майнових потреб» суто заможних верств села¹¹⁵. Свою незгоду «з ліберальними методами проведення аграрних перетворень, що ініціювалися здебільшого лівою частиною думських фракцій», висловив 1 грудня 1908 р. обранець від Катеринославщини – консервативно налаштований селянин В.О.Образцов¹¹⁶. Проти руйнації общини («миру») рішуче виступав інший чорносотенний делегат, один з ідеологів правоконсервативної справи поміщик із Подільської губернії Балаклеєв, котрий стверджував, що цей, «здійснюваний поспіхом», захід не має нічого спільного з декларованою урядом турботою про поліпшення економічного становища місцевого селянства¹¹⁷. Особливе ж незадоволення правих кіл завжди викликали столипінські перетворення у суспільному житті Правобережної України, які вони називали не інакше, як «відходом від імперських принципів управління окраїнними територіями».

Ще рішучіше проти дій П.А.Столипіна виступали різноманітні ліві – від «миролюбця» й ідеолога теорії невчинення спротиву злу шляхом насильства, «еретика Л.М.Толстого»¹¹⁸ до більшовиків В.І.Леніна та Й.В.Сталіна¹¹⁹. Саме ліберали не бажали заснування інституту адміністративної юстиції, їх більшість у II, III и IV Думах так і не спромоглася обговорити столипінський законопроект стосовно «єврейського питання», оскільки для опозиційних партій вигіднішим виявилось його проігнорувати. Кадети негативно сприймали як соціальні цілі всіх реформ П.А.Столипіна, так і методи їх реалізації.

Саме з цих кіл походив і вислів «столипінська краватка», датою народження якого можна вважати 12 листопада 1907 р. У той день на засіданні Державної думи, коментуючи промову чорносотенця В.М.Пуришкевича, в якій оратор, захищаючи столипінські військово-польові суди, патетично звертався до зали: «А де вбивці-революціонери, чи всі вони запроторені у зашморги й отримали свої муравйовські комірці?» (натяк на генерала М.М.Муравйова (1796–1856 рр.), який жорстоко придушив польський національно-визвольний рух 1863 р. – *О.М.*), один із лівих депутатів – кадет Ф.І.Родичев, заявив: «У той час, як російська влада перебуває в боротьбі з ексцесами революції, тільки один засіб усі ми бачили, одну панацею, один паладій у тому, що пан Пуришкевич називає муравйовським комірцем і що нащадки, можливо, назвуть столипінською краваткою»¹²⁰.

Проявом ліберально-демократичної критики тогочасних реформ слід уважати також вислів «столипінський вагон» – гострий, дотепний, але позбавлений конструктивізму. Річ у тому, що справжні столипінські вагони, котрі почали серійно випускатися з 1908–1910 рр. із метою доставки селян-переселенців у Сибір, являли собою звичайнісінькі «теплушки», частина яких була виділена в

¹¹⁵ Сидельников С.М. Аграрная политика самодержавия в период империализма. – Москва, 1980. – С.123.

¹¹⁶ Сидельников С.М. Аграрная реформа Столыпина: Учеб. пособие. – Москва, 1973. – С.256–260.

¹¹⁷ Изгоев А. П.А.Столыпин: Очерк жизни и деятельности. – С.113; Сидельников С.М. Аграрная политика самодержавия в период империализма. – С.153.

¹¹⁸ Див.: Толстой Л.Н. Собрание сочинений в 22 т. – Т.19/20. – Москва, 1984. – С.502, 673; Кара-Мурза С. Столыпин – отец русской революции. – С.82.

¹¹⁹ Див.: Столыпинская реакция // История Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков): Краткий курс. – Москва, 1938; Ленин В.И. Полное собрание сочинений. – Т.20. – С.324–333; Либеральный консерватизм: история и современность: Мат. Всеросс. научно-практ. конф. – Москва, 2001. – С.51; Аврех А. П.А.Столыпин и судьбы реформ в России. – С.262–263.

¹²⁰ Государственная дума: Третий созыв: Стенографические отчёты. – Сессия первая. – Ч.1.

окреме приміщення для інвентаря та худоби¹²¹. Ці вагони не мали жодного стосунку до етапування людей на заслання, тим більше, що спеціальні транспортні засоби для цього (інші за внутрішнім устроєм) з'явилися вже за часів радянщини, коли виникла потреба даставки в ГУЛАГ мільйонів політичних в'язнів, сотні тисяч з яких були українцями¹²².

Маємо й окремі факти критики реформ П.А.Столипіна «знизу». Так, за даними 1906–1907 рр., жителі майже всіх волостей Черкаського повіту Київської губернії рішуче бойкотували вибори до місцевих землевпорядчих комісій, уважаючи їх для себе непотрібними й навіть шкідливими¹²³. Окремі українські аграрії були незадоволені тими засадами, на яких здійснювалися перетворення. «Із повагою просимо, – читаємо у відповідній телеграмі жителів села Собківка Уманського повіту на Київщині, звідки на 1 січня 1911 р. до Санкт-Петербурга надійшло загалом 67 скарг на передачу колишніх общинних земель у руки багатіїв та заїжджих осіб, – Державну раду і всіх панів міністрів не затверджувати законопроект про землеустрій, прийнятий Державною думою. Закон від 9 листопада погубить селянське землеволодіння. Селяни це бачать, відчують, заявляють начальству, але воно не слухає, силою примушує підписувати угодовські договори; тих, хто не хоче, кидають за ґрати і тримають, поки вони не згодяться підписати. Тих, хто відмовляється, ув'язнюють і етапом висилають із губерній на 2 роки... Сльози, горе в кожному селі. Відчуваємо, відруби не збережуться, їх розпродадуть, хто зп'яна, хто через бідність, більшість у зв'язку з сімейними сварками. Скуповуватимуть селянську землю сільські куркулі та різноплемінні чужинці, залишиться селянство безземельним і безробітним, а це не приведе до добра. Рятуйте землеробів і разом з ними православну Русь, поки ще не пізно»¹²⁴. Аграрні виробники Волинської губернії висловлювали також своє незадоволення тим, що реформа веде до пауперизації села, оскільки указ від 9 листопада 1906 р. не передбачав наділення землею бідняків, а також тих, хто її зовсім позбавлений¹²⁵. Відомі й окремі скарги на тяжкі умови життя, з якими багатьом переселенцям довелося зіткнутися на сході імперії. «Від продажу, – писав саме з цього приводу один із переселенців-харків'ян, – з хати, ґрунтця тощо я виручив 350 руб. По чугунці їхати було дешево; та як прибув в Омськ, то треба було пароплавом їхати по річці, то тут уже біда. Мене з великим майном не взяли, хоч чекав я черги тижнів три, і довелося мені 700 верст їхати кіньми. А прибувши на місце я придбав сяку-таку хатину та пару коней і зосталося в мене грошей тільки 80 руб. Заробітків тут немає»¹²⁶.

¹²¹ Тюкавкин В.Г. Великоорусское крестьянство и столыпинская аграрная реформа. – С.240–249.

¹²² Солженицын А.И. Архипелаг ГУЛАГ. 1918–1956: Опыт художественного исследования: В 2 т. – Т.1. – Ч.2: Вечное движение. – Екатеринбург, 2006. – С.445.

¹²³ Сидельников С.М. Аграрная политика самодержавия в период империализма. – С.274.

¹²⁴ Сидельников С.М. Аграрная реформа Столыпина: Учеб. пособие. – С.138–141, 252–254, 264–265; *Его же*. Аграрная политика самодержавия в период империализма. – С.277–278, 280; Тюкавкин В.Г. Великоорусское крестьянство и столыпинская аграрная реформа. – С.180–182.

¹²⁵ Сидельников С.М. Аграрная политика самодержавия в период империализма. – С.123.

¹²⁶ Див.: Тюкавкин В.Г. Великоорусское крестьянство и столыпинская аграрная реформа. – С.260.

Багато місцевих селян були незадоволені виборами суддів діючими земствами, активно протестували проти виділення на хутори своїх односельців та намагалися повернути землю заможних селян в общину. Частина аграріїв сприйняла реформу як насилля, у зв'язку з чим поліція фіксувала численні скарги мешканців окремих сіл різних губерній України стосовно суті перетворень та методів їх проведення, звернення у пресу, прямі протести та заколоти.

Останні дні життя П.А.Столипіна були напряму пов'язані з Україною. Проти нього вже було скоєно до 18 замахів¹²⁷, фатальною, однак, виявилася рана, завдана прем'єрові терористом Дмитром Григоровичем (Мордко Гершкович) Богровим 1 вересня 1911 р. під час вистави в Київському оперному театрі¹²⁸. Пролежавши декілька днів у хірургічній клініці С.С.Маковського по вул. Мало-Володимирській, 33 під наглядом академіків Рейна, Регіна й професора Цейдлера, П.А.Столипін 5 вересня о 22-й годині 12 хвилин на 50-му році життя помер і був, згідно з власним заповітом, похований на території Києво-Печерської лаври¹²⁹.

Наш край був тією частиною тодішньої єдиної держави, чиї мешканці найповніше вшанували пам'ять П.А.Столипіна. Зокрема, уже за рік після загибелі прем'єра, 6 вересня 1912 р., у Києві, біля міської думи на Хрещатику, за рахунок коштів, зібраних як самими думцями, так і земством, П.А.Столипіну було відкрито пам'ятник роботи італійського скульптора Е.Ксіменеса, прикрашений написом: «Петрові Аркадійовичу Столипіну – російські люди» (на передній стороні п'єдесталу) та його відомим висловом: «Вам потрібні великі потрясіння – нам потрібна велика Росія». Знесений революціонерами, за одними даними, 26 лютого (спогади генерала П.М.Врангеля), а за іншими – 16 березня 1917 р. (на цьому місці у 1921 р. більшовики встановили монумент Карлові Марксу), він був одним із трьох пам'ятників, які з'явилися на теренах Російської імперії практично відразу після загибелі П.А.Столипіна¹³⁰.

Українська земля дала притулок Столипінінцям уже й після того, як пішов із життя сам Петро Аркадійович. Так, у 1912–1916 рр. його вдова постійно проживала в Києві. Після революції 1917 р. Столипіни мешкали в одному з українських маєтків чоловіка середньої дочки реформатора – Олени Петрівни – князя

¹²⁷ Див.: Зеньковский А.В. Правда о Столыпине. – С.23–24.

¹²⁸ До міста П.А.Столипін прибув ще 28 серпня й устиг побувати на відкритті пам'ятника імператорові Олександру II, прийняти декілька земських депутацій і групу місцевих селян, що стали хуторянами саме завдяки його аграрній реформі, запланував робочу поїздку в Уманський повіт для ознайомлення з ходом землевпорядних робіт (див.: Столыпін П.А. Биохроника. – С.423–425).

¹²⁹ Изгоев А. П.А.Столыпін: Очерк жизни и деятельности. – С.103–105; Зеньковский А.В. Правда о Столыпине. – С.223–225, 233–238, 247–248; Тайна убийства Столыпина. – С.14–16; Волковинский В.М., Ніконова І.В. Революційний тероризм в Російській імперії та Україна. Друга половина XIX – початок XX ст. – С.236–262; Столыпін П.А. Биохроника. – С.426–428.

¹³⁰ Кабытнов П.С. П.А.Столыпін: последний реформатор Российской империи. – С.213–216; Дружинский В. Сколько памятнику стоять? // Зеркало недели. – 2006. – 2 мая.

Володимира Щербатова (вбитий у 1920 р.). Під час однієї з облав у 1920 р. чекісти до смерті забили її сестру, 23-річну Ольгу Петрівну Столипіну (яка померла на руках наймолодшої доньки покійного прем'єра – Олександри Петрівни Столипіної). Єдиний син подружжя Столипіних – Аркадій Петрович, залишився живим лише завдяки тому, що сховався в якомусь рівчаку. Саме з цієї садиби, рятуючись від більшовицького терору, уцілілі діти П.А.Столипіна назавжди покинули межі своєї Вітчизни¹³¹.

¹³¹ Рыбас С.Ю., Тараканова Л.В. Жизнь и смерть Петра Столыпина. – С.168–170.

The article highlights the influence of Stolypin reforms of 1906–1911th to the economic, political, social and cultural life of the Ukrainian provinces in the Russian Empire. Special attention is paid to the role of his ancestries in history of our country and to the importance of the Ukraine in the fate of his wife and children.

